

SZAKMAI ZÁRÓJELENTÉS

A kutatási projekt menetére, továbbá a kitűzött célok elérésére jelentős hatással volt, hogy a projektben résztvevő Dr. Kálec-Simon Orsolya 2015. február 20-án tragikus hirtelenséggel elhunyt. A projekt tervezett költségvetéséből is kitűnik (döntő részben alkalmazás költsége), hogy vezető kutatóként egy fiatal, rendkívül tehetséges kroatista pályakezdő tudóst kívántam ily módon is támogatni, akitől addigi szakmai teljesítménye alapján joggal remélhettük, hogy szép karrier vár rá e nem túl „népes” tudományterületen.

Az addig általa Zágrábban összegyűjtött legújabb szakirodalmi anyaghoz való hozzáférés nehézségei miatt vezető kutatóként csak megkésve tudtam hozzájárni a vázlatosan megírt közös tudományos közlemények befejezéséhez, amit célként tűztünk ki magunk elé. Sándorfi Lotti doktorandusz, akit rövid időre alkalmaztam, nem tudta pótolni Dr. Kálec-Simon Orsolyát, csupán egy közleménnyel járult hozzá a projekthez, amelyben a magyar nyelvpolitika hatásait és mintáit vizsgálta az illírismus nyelvpolitikájában. E dolgozat (magyar és horvát nyelven is elkészült), amely az eddigi szakirodalom alapján korrekt áttekintést ad a tárgyalta témáról, jól illeszkedik a kutatási koncepcióba.

A projekt során összegyűjtött anyag önmagában is elegendő ahhoz, hogy a téma monografikus feldolgozását elvégezzem, éppen ezért 2017 nyarán kérelemmel fordultam a NKFIH-hez a projekt meghosszabbítása tárgyában, amelyet elutasítottak. Ebből következően a költségvetésben pénzmaradvány keletkezett.

Dr. Kálec-Simon Orsolya halála sajnálatos módon a projekt kimenetele szempontjából olyan vis major-nak bizonyult, amely miatt eredeti ambiciózus terveink nem valósulhattak meg határidőre.

A szakmai zárójelentésben összefoglalom *A magyar kapcsolatok és minták jelentősége a horvát illír mozgalom fejlődéstörténetében* című projekt legfontosabb tudományos eredményeit. A Kálec-Simon Orsolyával közösen jegyzett, a maribori Slavia Centralis című folyóirat 2017. októberi és 2018. áprilisi számába közlésre elfogadott, *Az illír mozgalom magyar kötődései – horvát szemmel I-II.* című terjedelmes tanulmányunk, valamint a Szláv Filológiai Tanszék Opera Slavica Budapestinensia könyvsorozatában a *Szláv irodalmak, kultúrák és nyelvek* című 2017. végén megjelenő tanulmánykötetbe *Az illír mozgalom magyar és horvát tudományos reprezentációjának mérlege* című dolgozatunk legfőképpen a magyar kapcsolatok és minták hangsúlyosan horvát, s részben magyar tudományos reprezentációjának mérlegét vonja meg. Terjedelmi okok miatt a maribori Slavia Centralis című folyóiratban közlésre kerülő dolgozathoz kimaradtak az illír mozgalom előfutárainak és legfontosabb szereplőinek magyar kapcsolatait tárgyaló fejezetek. Csupán reprezentatív jelleggel, mintaként építettem be az illír mozgalom legfontosabb előfutáráról, Maksimijan Vrhovac püspökről, valamint a mozgalom legjelentősebb képviselőjéről, Ljudevit Gajról szóló fejezetet. A többiekét később kívánom közölni.

Örvendetes módon az illír mozgalom iránt újabban a fiatalabb tudós nemzedék is élénk érdeklődést mutat – Horvátországban és Szlovéniában egyaránt. (Kristian Novak: *Višejezičnost i kolektivni identitet Iliraca*. Zagreb, 2012; Andraž Jež: *Stanko Vraz i nacionalizem*. Ljubljana, 2016.) OTKA/NKFIH-kutatásunk éppen ezért jól beleilleszthető volt ebbe a trendbe is. Elsődleges célunk annak feltárása volt, hogy milyen magyar hatások mutathatók ki a horvát nemzeti ébredés mozgalmának célkitűzéseiben és eszmeiségében. Átfogó, interdiszciplináris kutatás megalapozását terveztük, amely az eszmetörténet, a politikai programok, az irodalmi programok, a nyelvújítási-nyelvapolási koncepciók és a

konkrét irodalmi összefüggések szempontjából perspektivikusan egyben tudja majd láttatni a korszak horvát-magyar kapcsolatainak széles spektrumát.

A horvát nemzeti ébredésről és annak főszereplőiről szóló szakirodalom áttekintése során azt tapasztaltuk, hogy az időben előrehaladva – legyen szó akár tanulmány születésének dátumáról, akár a tanulmányozott személy/korszak helyéről az illír mozgalom eseménytörténetében – a magyar személyi és kulturális kapcsolatok egyre inkább kikerülnek a tudományos narratívákból. Ez különösen akkor válik szembeötlővé, ha Đuro Šurmin *Hrvatski preporod* (1903-1904) című művét tanulmányozzuk, amely telis-teli van magyar vonatkozású adatokkal. Ebben is igazolva látjuk Hayden White-nak a történelmi feljegyzésekre vonatkozó meglátását, miszerint a történész nézőpontjából szemlélve ezek egyszerre túlságosan terjedelmesek és egyszerre tartalmazznak túl kevés adatot. Viszonylagos terjedelmességük abból fakad, hogy a feljegyzésekben mindig jóval több adat található, mint amennyit a történész képes beépíteni a történelmi folyamat adott szegmensének narratív reprezentációjába, ezért az adatokat értelmeznie kell azáltal, hogy azokat a tényeket, amelyeket a narratíva célja szempontjából irrelevánsnak tekint, egyszerűen kizárja.

Köztudott, hogy a horvátoknál a nemzeti kultúra kialakítása drasztikus nyelvváltással és kulturális orientációváltással járt együtt. A horvát nemzeti ébredés kezdetén az országban három regionális irodalmi nyelv létezett, a kaj, a ča és a što. Ezek közül a központi horvát területeken a jelentős német és magyar jövevényszó-készlettel rendelkező kaj-horvát irodalmi nyelv volt a legerjedtebb és a legkidolgozottabb, a rá épülő kultúra pedig a magyar kultúrával kölcsönhatásban fejlődött. Ljudevit Gaj, a mozgalom vezéralakja, az illíreket Ján Kollár nyomán a szláv nemzet egyik törzseként gondolta el, s egy közös irodalmi nyelven alapuló összdélszláv kultúrát vizionált. Úgy vélte, a horvát nemzet lélekszáma túl kevés egy önálló nemzeti kultúra kitermeléséhez és eltartásához. Fried István szerint e döntést a balkáni mozgalmak, ezen belül is a látható és a titkolt szerb aspirációk vonzereje, másfelől pedig a horvát-magyar viszonyban beállott zavar is motiválta. Így a közös nyelv kiválasztásakor a döntés a kevesebb horvát által beszélt, kiterjedt magyar és német kulturális kötődésekkel rendelkező kaj nyelvjárás helyett arra a dialektusra esett, amely a legközelebb álló, a környező délszláv területeken beszélt nyelvjárásokhoz, s így az újonnan kibontakozó horvát irodalmi nyelv alapját a što nyelvjárás képezte. A nyelvváltás jelentős kulturális orientációváltással járt együtt: a magyar irodalommal termékeny kölcsönhatásban állt, több évszázados hagyományokra visszatekintő kaj-horvát irodalom a margóra szorult, az új horvát irodalom és kultúra vezéralakjai pedig a korábbi magyar és német orientációval szakítva elsősorban a szlávnyelvű, másodsorban pedig a francia kultúra felé fordultak.

Az illír mozgalmárok nyelvileg és kulturálisan is megalapozták a későbbi szerb-horvát politikai egyesülés tervét, ami azonban a XIX. század folyamán még jó darabig megfért az ausztróslávizmussal, melynek emblematisz figurája a császárhú katonatiszt és horvát hazafi, Josip Jelačić volt. A közös államalakulatnak köszönhetően – orientációváltás ide, orientációváltás oda – a magyar nyelv, irodalom, kultúra és a közös horvát-magyar múlt továbbra is a horvát értelmiség látóterében maradt.

Ha a tárgyalt korszakkal foglalkozó tudományos munkákat tekintjük át, azt találjuk, hogy a magyar kapcsolatok és párhuzamok feltárása azokban a művekben kapja a legnagyobb szerepet, amelyek az illír mozgalom előkészítő szakaszával foglalkoznak. A jakobinus mozgalom horvátországi tevékenységének kutatásában szoros együttműködés figyelhető meg a horvát és a magyar kutatók között, s a horvát kutatók erőteljesen támaszkodnak a magyar kutatók által felderített forrásokra, következtetéseikre pedig maguk is reflektálnak. Hasonlóval találkozhatunk a Vrhovac-kutatók cikkeiben is. Velimir Deželić számos magyar nyelvű forrást idéz, s részletesen ismerteti a korszak magyarországi fejleményeit. Hasonló a helyzet Katančić, Nagy és Mikloušić esetében is, akiknek magyarországi tartózkodásáról,

magyar mintáiról és kapcsolatairól szinte mindegyik témába vágó tanulmány és nagyobb ívű áttekintés említést tesz, s többnyire a „magyar példát” méltató szavaikat is idézik.

Az illír mozgalom képviselői esetében azonban a magyar minták és kapcsolatok tárgyalása érezhetően háttérbe szorul. Míg Velimir Deželić kiemelten fontosnak tartja annak kifejtését, hogy a magyar kultúra mely képviselőivel és kezdeményezéseivel találkozhatott Vrhovac néhány éves pesti tartózkodása során, Ljudevit Gaj tanulóveiről szólva viszont elsősorban a Pesten működő többi szláv nemzeti mozgalom prominenseivel való együttműködéséről számol be a szakirodalom. Bár az illír mozgalom számos más prominens tagja, Antun Mihanović, Vjekoslav Babukić, Josip Juraj Strossmayer, Stjepan Mlinarić, Adolfo Veber Tkalčević, Juraj Tordinac, Stjepan Ilijašević, Mate Topalović és mások is Magyarországon végezték tanulmányaikat (ld. Ravlić 1965), a legtöbb áttekintésben ez pusztán életrajzi adat marad, s még implicit utalás sem történik arra, hogy az illír mozgalom említett résztvevői magyarországi tanulmányaik során recipiálhatták a magyar nemzeti mozgalom eredményeit, kezdeményezéseit, amik mintaként szolgálhattak későbbi tevékenységük során. A Mirko Bogovićról és a Ljudevit Farkaš Vukotinovićról szóló, általunk is idézett tanulmányok és monográfiák feltárják ugyan a két jeles illírlista magyar származását és magyarországi kapcsolatait, azt a kérdést azonban egyik szerző sem teszi fel, hogy a szerzők milyen magyar kezdeményezésekkel és kulturális mintákkal találkozhattak, amelyek a későbbi munkásságukra is hatást gyakorolhattak. Az egyedüli kivétel a Milorad Živančević által írott monográfia, amely nemcsak Ivan Mažuranić életrajzának magyar vonatkozásait mutatja be nagy részletességgel, de hozzálát annak kifejtéséhez is, miként formálta a Császár Ferencnek köszönhetően megismert magyar iskolás klasszicista líra a nagy horvát költő lírai profilját.

A magyar nemzeti mozgalom folyamata, eredményei Đuro Šurmin *Hrvatski preporod* (1903-1904) című művében jelennek meg a legnagyobb részletességgel. A mű a magyar nemzeti mozgalom történetét, kezdeményezéseit, megoldandó kérdéseit elsősorban azért tárgyalja, hogy referenciakeretet alkosson a horvát nemzeti mozgalom kibontakozásának tárgyalásához. Hasonlóval találkozunk, ám bár kevésbé hangsúlyos módon, Velimir Deželić Vrhovac-életrajzában (1904) is. A később született művek közül a magyar nemzeti ébredés egyedül Josip Horvat műveiben jelenik meg referenciakeretként, s alighanem Horvat hatása az is, hogy Elinor Murray Despalatović *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement* (1975) című összegzésében is hasonló elgondolásokkal találkozunk. E munkák közös vonása, hogy a téma magyar nyelvű szakirodalmát is ismerik, és gyakorta idézik is.

A magyar-horvát kapcsolatok példakép-narratíva szerinti megkonstruálása szintén elsősorban Šurmin művében kap szerepet, de a Deželić-féle Vrhovac-életrajzban is megjelent. Despalatović művében azonban már csak implicit módon érhető tetten, a később születő munkákban pedig már a rivális-narratíva dominál, amely szerint a magyar nemzeti mozgalom kizárólag azáltal járult hozzá a horvátok nemzeti ébredéséhez, hogy azok felismerték: a magyarok terjeszkedése sérti az érdekeiket, s egyedül úgy védekezhetnek e befolyás ellen, ha a saját nemzeti mozgalmukat szegezik szembe északi szomszédjuk nacionalizmusával. E művekre általánosan jellemző, hogy – ellentétben Šurmin nagyívű áttekintésével – elsősorban a magyar nemzeti mozgalom politikai lépéseire koncentrálnak, a kulturális törekvések, illetve a kulturális és politikai törekvések közötti átvezető szakasz részletesebb tárgyalására viszont már nem kerül sor.

Kiemelendők ugyanakkor Josip Horvat kutatásai, aki a magyar és a horvát nemzeti ébredés között néhány olyan kapcsolódási pontot is felderít, ami a magyar nyelvet és kultúrtörténetet nem ismerő befogadó számára korántsem nyilvánvaló. Ilyen például a Széchenyi-hatás felvetése Drašković és Gaj vonatkozásában, ami számos hasznos kiindulópontot nyújt a téma részletesebb kutatásához. Hasonló okokból tartjuk fontosnak a Živančević-monográfiát is.

Hayden White *A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában* című esszéjében amellet érvel, hogy a történelmi narratívák mindig egy adott társadalmi rend képviselőjében vagy ellenében lépnek fel, az elbeszélte események morális szempontú értékelését pedig attól függően végzi el, hogy azok mennyiben szolgálják annak a célnak a teljesülését, amelyet a narratíva képvisel. Az illír mozgalom előkészítő fázisáról szóló történelmi narratívák még a török idők alatt megszilárdult harcostárs-magyarságkép jegyeit hordozzák, az illír mozgalom színrelépését követően azonban a történelmi narratívák az illír mozgalom által proponált célrendszerrel azonosulnak. Egy közös szerb-horvát nyelven alapuló összdélszláv kultúrakoncepció megerősítése céljából íródnak, amely folyamatban a többi szláv nemzetre szövetségesként lehet számítani, míg a magyar nemzeti mozgalom ellenérdekelt, a horvátok céljai és erőforrásai rovására érvényesülő félként jelenik meg. A narratívaképzők horizontját – öntudatlanul és reflektálatlanul – alighanem az illíristák által kezdeményezett, a 19. század folyamán egyre virulensebbé váló magyarellenes propaganda határozta meg.

E narratíva céljait az illír mozgalom „autochtón” jellegének hangsúlyozása szolgálta, de a többi szláv mozgalomtól származó inspirációk középpontba állítása sem veszélyeztette, hiszen a többi szláv nemzettel való rokonság hangsúlyozása már az illírek által proponált identitásnarratívának is integráns részét képezte, s a horvátok „nagyságának”, „erejének” igazolására volt hivatott.

Annak nyílt elismerése azonban, hogy az illír mozgalom prominenseit a magyar nemzeti mozgalom törekvései inspirálták, netán konkrét kezdeményezéseket is átvettek tőlük, éppen az elvágni kívánt magyar-horvát kulturális kötelékek megerősítése irányába hatott volna, mi több, igazolta volna a magyar sovíniszta sztereotípiákat a szlávok „barbárságával” kapcsolatban, ráadásul ellene ment volna a magyarság kulturális teljesítményét koncepciózusan leértékelő propaganda által meghatározott befogadói elvárásoknak.

A magyar kezdeményezések úttörő voltának elismerésére csupán ambivalens módon, a rivális narratíva keretében kerülhetett sor, ahol a magyar példa invenciózusságának kiemelése a horvát nemzetre jelentett veszély hangsúlyozásával párosul. Ez a fajta ambivalencia már az illíristák programszövegeiben is megjelenik. Bogoslav Šulek *Mi az illírek szándéka?* című felhívásában elismerőleg szól a magyarok nyelvpolitikai törekvéseiről, a magyar hivatalos nyelvként való bevezetéséért folyó politikai küzdelmekről és a magyar állam által finanszírozott könyvkiadási tevékenységről, ám elmarasztalóan jelenti ki, hogy e könyvkiadási tevékenység finanszírozása a horvátok erőforrásaiból történik, s a magyar nyelv és kultúra szegénységét ostromozza, amit szándékosan hamis adatokkal igyekszik alátámasztani. Ez az ambivalens magyarságkép az illír mozgalomról szóló narratívák egészén végigvonul.

Jól látható, hogy a magyar vonatkozások tárgyalása különösen azoknál a munkáknál hangsúlyos, amelyek még az Osztrák-Magyar Monarchia idején születtek. Szerzőik a téma magyar nyelvű szakirodalmát is alaposan ismerik, s gyakorta hivatkoznak ezekre. Ennek oka alighanem az, hogy e tanulmányok és művek szerzői kutatásaik zömét az Osztrák-Magyar Monarchia idején végezték, így a magyar nézőpont sokkal inkább jelen volt szellemi horizontjukon. Világosan látták azt, hogy a horvát nemzeti mozgalom olyan történelmi környezetben fejlődött, amelyet a megelőző évszázad fordulója körüli magyar kulturális és politikai hatások jelentős mértékben formáltak.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása nemcsak azt eredményezi, hogy az illír mozgalom által proponált kulturális modell és identitásnarratíva hatása kizárólagossá válik, s így egyre inkább meghatározza a kutatók horizontját, de ezzel párhuzamosan a magyar történelem és kultúra egyre inkább kikerül a horvát értelmiség látóköréből. Azt is fontos megemlítenünk, hogy magyarul tudó, a magyar történelmet, kultúrát, és a témába vágó magyar nyelvű szakirodalmat alaposan ismerő tudósok száma egyre fogyatkozik, így egyre kevesebb az olyan szakember, aki képes lenne felismerni a horvát és a magyar kultúra azon

kapcsolódási pontjait, melyek első pillantásra nem nyilvánvalóak. A később születő tudományos diskurzusokban a magyar nemzeti mozgalom története már nem referenciakeretként, hanem csupán érintőlegesen, a rivális-narratívába ágyazva jelenik meg.

Az illír mozgalom magyarságképére épülő rivális-narratíva egyre inkább önmaga megerősítése irányába hat, hiszen továbbbírói már nem a forrásdokumentumokból, hanem a témáról született korábbi áttekintésekből tájékozódnak. S ha mégis kezükbe veszik a forrásokat, azokat a már megszilárdult nemzeti identitásnarratíva, valamint a korábban befogadott rivális-narratívák horizontjáról olvassák, ami az adatok értékelését és priorizálását is meghatározza. A magyar kutató helyzetének kitüntetettséget éppen az eltérő horizont adja, ami lehetővé teszi számára a horvát történelmi narratívák kritikus olvasását és dekonstrukcióját.

Bár a horvát történelem és kultúrtörténet meghatározó, a modernitást megalapozó korszakáról van szó, amelynek megértése szinte elképzelhetetlen a magyar történelmi és eszmetörténeti kapcsolódások számbavétele nélkül, eleddig kevés eredmény született az összefüggések mélyebb feltárása irányában, éppen ezért a téma alapkutatási relevanciájú is.

E kutatás magyarországi előzményeiről általánosságban elmondható, hogy a „horvát kérdés” elsősorban is a történészeket foglalkoztatta. A szakirodalom jelentős része a horvát nemzeti/nemzetiségi mozgalmat a magyar nemzetiségpolitika szemszögéből tárgyalta, és elsősorban a politikai harcok eseménytörténetére, illetve a mozgalmak színre lépésének társadalmi-gazdasági okaira koncentrált. Ellenben azok a tanulmányok, amelyek a mozgalom eszmeiségét, szellemi kapcsolatrendszerét is érintették, elsősorban a német romantika és a szláv/pánszláv mozgalmak gondolkodóinak hatását hangsúlyozták, helyezték előtérbe. Az illír mozgalom magyar kapcsolatainak felderítésére sajnálatos módon alig történt kísérlet, jóllehet valamennyi szerző megemlítette, hogy a horvátság ebben a korban példaképként tekintett a magyarokra. Csupán néhány nyilvánvaló kapcsolódási pontot emeltek ki, a rejtettebb összefüggések vizsgálatára azonban nem került sor.